

УДК 502.13(477.43/44)

Л. П. Царик – доктор географічних наук, професор кафедри геоєкології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

До проблеми оптимізації земле- та природокористування регіону

Роботу виконано на кафедрі геоєкології та методики викладання екологічних дисциплін ТПУ ім. В. Гнатюка

Проаналізовано структуру землекористування адміністративних областей і районів Поділля на предмет її відповідності оптимальним параметрам, частку заповідних площ у загальній площі районів та їх екомереж, а також заповідність таксонів фізико-географічного районування, перспективної заповідної мережі, обґрунтовано підходи до оптимізації ландшафтно-екологічної організації території.

Ключові слова: земле- та природокористування, заповідні території, оптимізація.

Царик Л. П. Проблема оптимизации земле- и природопользования региона. Анализируется структура землепользования административных областей и районов Подолья с точки зрения ее соответствия оптимальным параметрам, доля заповедных угодий в общей площади районов и их экосетей, а также заповедность таксонов физико-географического районирования, перспективной заповедной сети, обосновываются подходы к оптимизации ландшафтно-экологической организации территории.

Ключевые слова: земле- и природопользование, заповедные территории, оптимизация.

Carik L. P. To the Problem of Optimization of Land and Natural Use of Region. The structure of land-tenure of administrative areas and districts of Podillya is analysed from point of its accordance optimum parameters, stake of the protected lands in the general area of districts and their econets, the analysis of protection of taksonov of the natural-geographical districting, the perspective protected network, is conducted, approaches are grounded to optimization of landscape-ecological organization of territory.

Key words: land and natural use, protected territories, optimization.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема оптимізації земле- й природокористування є однією з визначальних у сучасних конструктивно-географічних дослідженнях. Прагнення в практиці господарювання до отримання максимального економічного ефекту традиційно призводить до виснаження та деградації геосистем. В умовах напруженої екологічної ситуації збалансоване природокористування є головним регулятором стану природного середовища. Тому оптимізацію природокористування доцільно аналізувати крізь призму ступеня збалансованості геосистем.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Під оптимізацією геосистем розуміють дії, спрямовані на переведення геосистем у стани, у яких вони здатні максимально ефективно виконувати задані функції, не зазнаючи при цьому небажаних змін упродовж тривалого часу [1]. З іншого боку, оптимізацію розглядають як прагнення геосистем до стану найбільш близького до динамічної рівноваги [5]. Зрештою оптимізацію можна розглядати як процес досягнення збалансованого функціонування геосистем [3]. Із теоретичних позицій оптимізація – це системотворчий системопідтримувальний процес. Оптимізувати геосистему можна в різних напрямках: виробничо-економічному, природно-екологічному, соціально-гуманістичному. Часто ці напрями є суперечливими або малосумісними. Тому першим етапом оптимізації геосистем є визначення ландшафтно-екологічних пріоритетів розвитку регіону. Визначення пріоритетів полягає в ранжуванні видів функцій у порядку їх значимості для цього регіону. Водночас ураховуються сучасна еколого-географічна ситуація, специфіка ролі регіону в міжрайонному поділі праці, у вищих одиницях ландшафтно-екологічного районування.

У сучасних умовах України для усіх регіонів найвищий пріоритет мають природоохоронні (збереження біорізноманіття, підтримання стійкості природних систем) та антропоєкологічні функції (забезпечення належних природних умов життєдіяльності людей). Саме ці функції мають бути

цільовими в оптимізації геосистем будь-яких регіонів, оскільки орієнтують на формування безпечного природного середовища життєдіяльності та уникнення конфліктних ситуацій між господарською функцією геосистеми і її природними особливостями [1].

Пріоритетом другого порядку є виробнича функція, відповідно до якої геосистема має найвищий природний потенціал. Для Поділля такими функціями є агровиробнича й агропереробна, оскільки частка земельних ресурсів у структурі вартості природних ресурсів становить близько 75,7 %.

Наступними за пріоритетністю вважають функції, реалізація яких сприяє виконанню функцій другого порядку. Для Поділля такими функціями є водогосподарська, рекреаційна, лісгосподарська з відповідними показниками вартості природних ресурсів – 12,3 %, 6,0 %, 4,0 % [4]. Таким чином, пріоритетність функцій визначають як ієрархію цілей оптимізації – функціями першого порядку є природоохоронні й антропоєкологічні, другого – агровиробничі, далі – водогосподарські, рекреаційні, лісгосподарські.

Визначення пріоритетності функцій – основа розробки політики регіонального розвитку, у якій закладено принципи сталого, збалансованого розвитку природної, соціальної й економічної сфер. Одним із прикладних напрямів реалізації політики сталого розвитку регіону є розробка та проектування регіональної екомережі – природоохоронної й природопідтримувальної систем, які здатні забезпечити виконання низки пріоритетних функцій оптимізації регіонального розвитку, а передусім функцій цільового характеру – природоохоронних і антропоєкологічних.

Наступним етапом ландшафтно-екологічної оптимізації території є визначення оптимального співвідношення природних та господарських угідь у межах основних таксономічних одиниць фізико-географічного районування: секторів фізико-географічних зон, країв, областей. Оскільки основний негативний наслідок зведення природної рослинності, окрім скорочення біорізноманіття й зниження стійкості геосистем – це інтенсифікація ерозійних процесів і скорочення запасів підземних вод, оптимальну лісистість розраховують, виходячи з кореляційної залежності між лісистістю, залуженістю й коефіцієнтом стоку.

Визначення оптимального просторового співвідношення природних і господарських угідь дасть відповідь на питання ступеня збереженості природної рослинності, функціональної та територіальної структури природних угідь, здатності геосистем до підтримання динамічної рівноваги. Зважаючи на науково обґрунтоване співвідношення між природними й господарськими угіддями, 60 % природних угідь потрібні екосистемі для підтримання динамічної рівноваги, виконання нею основних природостабілізаційних і регенеративних функцій, для забезпечення належних природних умов життєдіяльності населення, для створення умов відпочинку, оздоровлення та мандрівок населення [3].

Формулювання мети та завдань дослідження. Метою проведеного дослідження є оцінка ступеня збалансованості й розробка оптимізаційних моделей землекористування адміністративних районів і областей Поділля. При цьому реалізовувалося й завдання поглиблення теоретико-методологічних засад, і відпрацювання практичних аспектів розробки оптимізаційних моделей землекористування.

Матеріали та методи дослідження. Матеріалами для публікації слугували дані статистичної звітності, офіційних сайтів Міністерства охорони навколишнього природного середовища, відомості наукових видань та напрацювання автора. У процесі дослідження використовували такі методи: статистичний, картографічний, моделювання, еколого-географічної оцінки й аналізу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Проведений аналіз структури земельних угідь адміністративних районів Поділля показав значну її диференціацію й відмінність від науково обґрунтованих норм. На основі аналізу структури землекористування, де урахувалося співвідношення між сукупністю природних і господарських угідь, проведено типологію адміністративних районів Поділля (рис. 1). За її результатами виділено п'ять типологічних груп адміністративних районів.

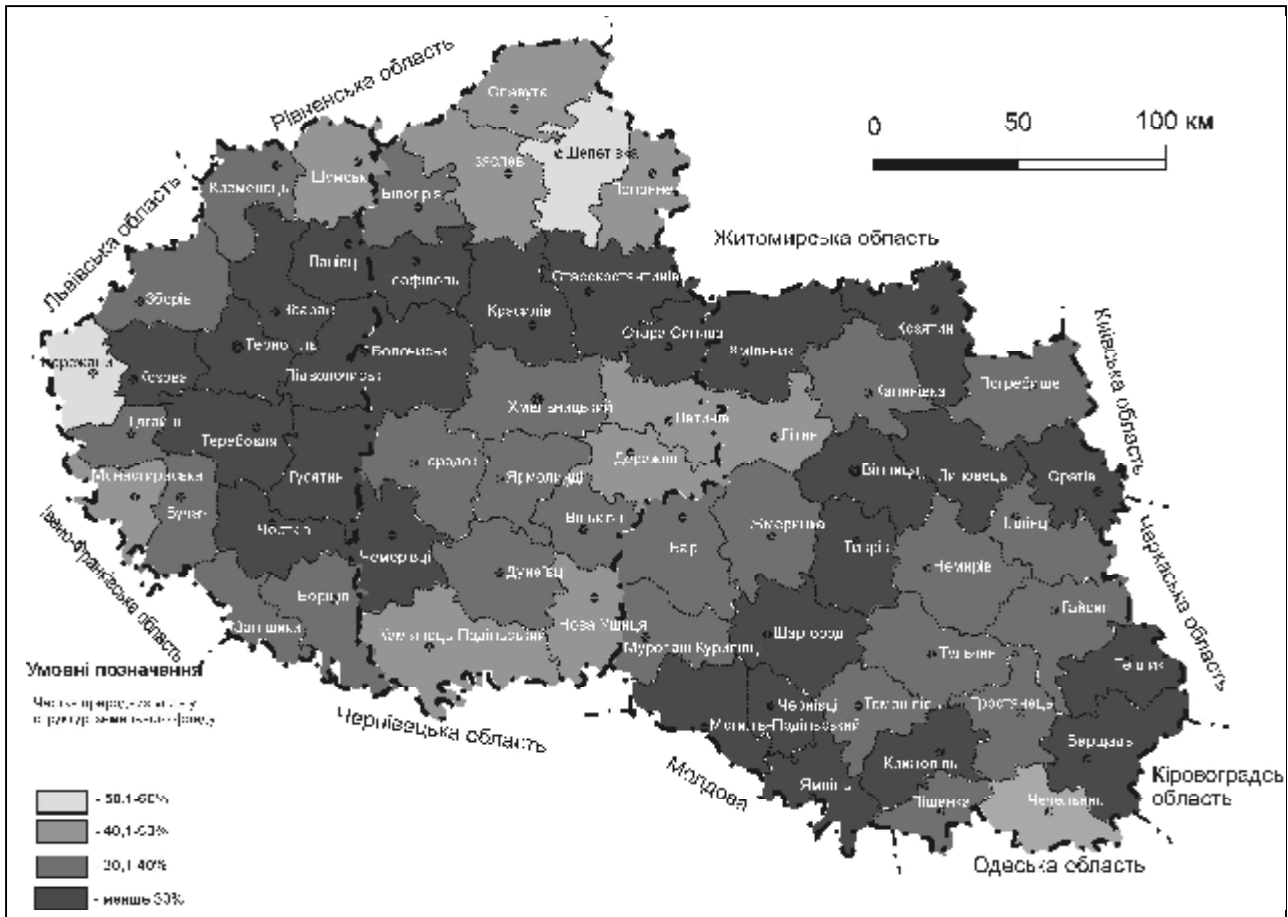

Рис. 1. Типологія адміністративних районів за співвідношенням природних і господарських угідь

Аналіз територіальних відмінностей співвідношення природних і господарських угідь показав такі особливості:

- у межах Поділля немає жодного адміністративного району з найоптимальнішим показником структури земельних угідь;
- тільки у двох адміністративних районах лісових зон (Бережанському та Шепетівському) структура земельних угідь є сприятливою;
- в одинадцяти адміністративних районах структура земельних угідь є порівняно сприятливою (два – у Тернопільській, сім – у Хмельницькій, два – у Вінницькій областях);
- двадцять два адміністративні райони мають несприятливу структуру земельних угідь (шість – у Тернопільській, шість – у Хмельницькій, десять – у Вінницькій областях);
- 27 адміністративних районів мають украй незадовільну структуру землекористування (вісім – у Тернопільській, шість – у Хмельницькій, 13 – у Вінницькій областях).

У межах адміністративних областей найсприятливіше співвідношення природних і господарських угідь спостерігається в Хмельницькій області, найгіршою є ситуація у Вінницькій області.

Таблиця 1

Оптимізаційна модель структури землекористування Поділля

№ з/п	Категорії земель	Вінницька обл.		Хмельницька обл.		Тернопільська обл.		Поділля	
		тис. га	частка землі, %	тис. га	частка землі, %	тис. га	частка землі, %	тис. га	частка землі, %
1	Загальна територія	2649,2	100	2062,9	100	1382,4	100	6094,5	100
	у тому числі:								

Природа Західного Полісся та прилеглих територій

2	Сільськогосподарські угіддя	2017,3 <i>1785,5</i>	76,2 <i>67,4</i>	1570,2 <i>1359,4</i>	76,1 <i>65,9</i>	1052,7 <i>922,1</i>	76,2 <i>66,7</i>	4640,2 <i>4067,0</i>	76,1 <i>66,7</i>
	<i>із них:</i>								
3	рілля	1729,9 <i>1259,0</i>	65,3 <i>47,5</i>	1254,3 <i>899,4</i>	60,8 <i>43,6</i>	846,8 <i>619,3</i>	61,3 <i>44,8</i>	3831,0 <i>2777,7</i>	62,8 <i>45,5</i>
4	перелоги	0,9337	0,04	1,9		16,2	1,2	19,04	0,3
5	Багаторічні насадження	4,8	1,9	40,9	2,0	15,0	1,1	104,7	1,7
6	Сіножаті й пасовища	237,7 <i>476,8</i>	9,0 <i>18,0</i>	273,1 <i>416,7</i>	13,2 <i>20,2</i>	174,7 <i>271,5</i>	12,6 <i>19,6</i>	685,5 <i>1165,1</i>	11,3 <i>19,1</i>
7	Ліси й інші лісовкриті площі	377,5 <i>609,3</i>	14,2 <i>23,0</i>	284,7 <i>495,1</i>	13,8 <i>24,0</i>	199,9 <i>331,8</i>	14,5 <i>24,0</i>	862,1 <i>1436,2</i>	14,2 <i>23,5</i>
8	із них укриті лісовою рослинністю	355,1 <i>582,8</i>	13,4 <i>22,0</i>	266,0 <i>474,5</i>	12,9 <i>23,0</i>	193,7 <i>318,0</i>	14,0 <i>23,0</i>	814,8 <i>1375,3</i>	13,3 <i>22,5</i>
9	Забудовані землі	106,1	4,0	86,3	4,2	61,2	4,4	253,6	4,2
10	Відкриті заболочені землі	29,5	1,1	21,1	1,0	5,4	0,4	56,0	0,92
11	Відкриті землі без росл. покриву, з незначним росл. покривом	25,7	1,0	24,5	1,2	18,1	1,3	68,3	1,45
12	Інші землі	49,3	1,9	36,2	1,8	25,6	1,9	111,1	1,82
13	Усього земель (суша)	2606,2	98,4	2023,0	98,1	1357,5	98,2	5986,7	98,5
14	Території під поверхн. водами	43,0	1,6	39,9	1,9	19,5	1,8	102,4	1,5

Примітка. Прямим шрифтом подано наявні показники; курсивом – оптимальні показники.

Територіальна приуроченість цих типологічних груп демонструє порівняно оптимальну структуру земельних угідь у районах Східного Опілля, Малого Полісся, Кременецького кряжа, Подільського Подністров'я та півночі Середнього Побужжя (23,4 % адміністративних районів). Особливо несприятлива структура земельних угідь склалася в адміністративних районах Тернопільського плато, Авратинської височини, Придніпровської височини (76,6 % адміністративних районів). Створена за результатами проведеної типології картосхема дає можливість виокремити три ареали груп адміністративних районів.

Ареал оптимальних співвідношень природних і господарських угідь приурочений до району Східного Опілля та Малого й Житомирського Полісся. Ареал районів із порівняно оптимальними показниками виділеного критерію охоплює частину Східного Опілля, Кременецьких гір, Середнього Побужжя та Подністров'я. Ареал несприятливих співвідношень структури земельних угідь приурочений до рівнинних частин Тернопільського плато, розчленованих районів Авратинської височини, Придніпровської височини. Загалом ступінь збереженості природної рослинності Поділля є доволі низьким із причини надмірної розораності території (на 12–15 % вище від оптимальних норм), високої освоєності сільськогосподарських угідь, низької залісненості (на 10–15 % нижче від оптимальних норм).

Оптимізаційні заходи передбачатимуть реалізацію низки підходів, які базуються на методиках М. Д. Гродзинського [1] та Ю. Одума [2], і враховуватимуть зональні особливості геосистем. Зокрема, оптимізаційні показники територій зон мішаних, широколистяних лісів і лісостепової зони розраховувалися з урахуванням оптимізаційних критеріїв кожної з них (табл. 1). Так, оптимальна лісистість лісових зон України становить 23–40 %, лісостепової зони – 17–23 % [1]. Оптимальна частка природних угідь будь-якої території має складати 50–60 %, урахуовуючи екостабілізаційну, середовищетвірну й господарську роль природних ландшафтів [2].

В основу запропонованих моделей покладено принцип рівноваги, паритетного розвитку господарства. Це означає, що використання земельних та інших природних ресурсів і розвиток господарської діяльності на досліджуваній території не мають погіршувати якості довкілля й стану природних геосистем. Оптимізаційні заходи передбачають покращання якості довкілля за рахунок формування екологічно безпечної системи земле- та природокористування (табл. 2).

Урахуовуючи надмірно високу й екологічно небезпечну розораність земель Поділля (62,8 %), її

потрібно скоротити в середньому на 17,3 %. Скорочення орних земель відбуватиметься за рахунок вилучення з орного клину сильноеродованих та малопродуктивних земель. Водночас частина цих земель із крутизною схилу понад 7⁰ рекомендується під заліснення, що сприятиме зростанню лісистості території в середньому до 23,5 %. Інша частина вилучених орних земель із крутизною схилів менше 7⁰ підлягатиме залуженню, що дасть можливість довести частку пасовищ і сіножатей на Поділлі до 19,1 %. Проведення таких оптимізаційних заходів сприятиме зростанню частки земель під природними угіддями з 31,0 % до 48,0 %. Близькими до пересічних подільських є показники оптимізації землекористування адміністративних областей (табл. 1). Більш розбіжні оптимізаційні параметри в межах адміністративних районів. Наймасштабніших змін зазнають типологічні групи районів із несприятливою та вкрай несприятливою структурою земельних угідь. Параметри оптимізаційних моделей землекористування адміністративних районів подано в табл. 2.

Найоптимальнішою є структура землекористування Бережанського району Тернопільської області. Порівняно сприятлива структура землекористування в Шепетівському, Ізяславському районах Хмельницької області, Монастириському, Шумському районах Тернопільської області та Літинському й Чечельницькому районах Вінницької області. Решта адміністративних районів потребують проведення масштабних заходів зі зміни структури землекористування за рахунок заліснення та залуження вилучених з обробітку еродованих і малопродуктивних орних земель.

Оптимальна ландшафтно-екологічна організація території (ЛЕОТ) передбачає обґрунтування такої територіальної диференціації функцій (на практиці – схеми угідь), за якої максимально повно реалізуються природні потенціали геосистем, виключено конфліктні ситуації між її функціональним використанням і природними особливостями, забезпечується із заданою високою ймовірністю стійкість як окремих геосистем, так і ландшафтно-територіальних структур загалом [1]. Оптимально організована територія має бути високопродуктивною, безконфліктною, естетично привабливою.

Найбільшої уваги потребують землі під природною рослинністю. До них належать лісові масиви, пасовища, сіножаті, вигони, заболочені землі, землі під водою, відкриті землі без значного земельного покриття. У їх межах функціонуватимуть базові структурні елементи перспективних екомереж: ключові території, сполучні території, частково захисні буферні зони (табл. 3). Таких земель у структурі земельного фонду Поділля є 32,86 %, а коливання показників за адміністративними районами простежується від 15,6 % для Теплицького району Вінницької області до 55 % для Бережанського району Тернопільської області [6].

Оптимізаційні моделі структури землекористування адміністративних районів Поділля

Адміністративні райони	Частка орних земель, % (наявна / оптимальна)	Частка земель під лісами, % (наявна / оптимальна)	Частка земель під пасовищами й сіножатями, % (наявна / оптимальна)	Частка під багаторіч. насадж.	Частка природ. рослин., % (наявна / оптимальна)
Білогірський	63,5/43,0	9,7/23,2	18,7/24,7	1,2	29,7/50,0
Вінковецький	56,4/43,0	15,1/23,5	14,5/19,5	5,8	32,0/49,0
Волочиський	73,6/45,0	1,9/21,9	13,0/21,6	1,1	16,9/45,0
Городоцький	68,8/44,0	11,4/24,4	10,2/22,0	2,4	21,2/49,0
Деражнянський	53,9/42,0	15,3/22,2	17,2/22,2	4,0	36,2/49,0
Дунаєвецький	65,7/44,0	14,1/24,1	9,2/20,9	3,9	25,0/49,0
Ізяславський	49,1/40,0	23,1/26,2	14,9/20,9	1,4	40,4/49,0
Кам'янець-Подільський	66,1/44,0	16,0/24,1	10,9/24,9	4,8	29,8/53,0
Красилівський	69,1/45,0	7,8/22,9	11,8/20,8	1,3	21,6/45,0
Летичівський	52,4/40,0	23,3/27,7	13,2/21,2	2,2	37,7/54,0
Новоушицький	53,4/41,0	17,9/22,1	9,6/17,6	8,5	32,8/50,0
Полонський	54,1/42,0	18,1/25,2	17,5/22,5	1,2	37,9/50,0
Славутський	54,9/42,0	23,2/27,1	12,9/21,9	2,2	36,6/53,0
Старокостянтинівський	72,6/45,0	6,7/22,7	10,7/22,3	1,4	18,0/46,0
Старосинявський	73,2/46,0	4,5/21,5	11,9/22,1	1,2	16,5/46,0
Теофіпольський	72,8/45,0	2,2/22,2	15,4/23,2	1,1	18,9/47,0
Хмельницький	58,2/42,0	8,0/20,2	17,4/21,4	3,7	27,0/47,0
Чемеровецький	69,6/44,0	10,6/21,2	8,1/23,1	2,7	21,0/48,0
Шепетівський	48,1/40,0	30,7/34,7	16,2/20,3	1,5	47,9/55,0
Ярмолинський	66,1/44,0	8,9/23,9	14,8/21,8	2,2	24,4/49,0
Бережанський	32,5/30,0	33,7/33,7	16,3/18,8	1,1	55,0/55,0
Борщівський	61,8/44,8	16,6/24,0	8,9/19,6	1,6	31,0/49,0
Буцацький	61,7/44,7	15,8/25,80	13,8/20,8	0,7	32,5/50,0
Гусятинський	64,9/43,9	16,4/25,4	8,1/20,1	0,8	27,6/49,0
Заліщицький	59,6/42,6	15,6/22,6	9,2/19,2	1,3	31,6/49,0
Збаразький	70,3/45,3	9,1/23,1	9,6/ 20,6	1,8	22,5/48,0
Зборівський	54,5/42,0	11,7/20,2	15,9/ 19,9	1,0	33,0/46,0
Козівський	69,1/44,1	5,9/21,9	15,3/24,3	0,8	24,2/50,0
Кременецький	55,8/40,0	17,8/26,6	14,3/21,3	1,9	37,9/55,0
Лановецький	71,5/45,0	9,2/21,4	12,7/23,7	0,7	22,1/49,0
Монастириський	46,1/40,0	26,3/27,4	17,1/22,1	0,9	47,4/55,0
Підволочиський	72,8/45,0	5,0/20,0	10,3/23,1	0,7	18,6/47,0
Підгаєцький	58,8/42,0	18,9/25,7	12,4/22,4	0,7	35,0/51,0
Теребовлянський	71,7/45,0	8,4/22,5	10,9/22,9	0,6	22,4/ 49,0
Тернопільський	67,1/44,0	7,7/20,8	12,6/ 22,6	2,3	27,3/ 51,0
Чортківський	67,8/43,8	13,0/23,0	8,5/22,5	0,7	24,7/ 49,0
Шумський	51,9/40,0	24,2/30,7	16,4/21,8	0,7	43,7/56,0
Барський	59,7/45,7	16,1/23,0	9,5/16,6	4,4	33,9/48,0
Бершадський	73,0/47,0	12,4/22,4	5,4/21,4	1,2	22,1/49,0
Вінницький	56,1/43,1	17,1/22,1	6,5/14,5	3,5	31,0/ 44,0
Гайсинський	65,1/45,1	17,6/23,6	7,3/21,3	0,9	29,6/50,0
Жмеринський	58,2/44,2	18,4/24,4	11,2/19,2	2,3	35,6/50,0
Іллінецький	62,3/44,8	17,1/24,1	8,6/19,1	2,1	32,2/49,0
Калинівський	64,7/44,7	13,4/24,4	10,4/19,4	1,1	29,5/51,0
Козятинський	72,1/46,8	4,8/21,8	11,1/19,4	1,4	21,5/47,0
Крижопільський	69,9/46,3	14,3/24,3	7,1/20,7	1,2	24,9/49,0
Липовецький	76,1/48,0	5,3/22,4	9,0/20,0	0,9	18,5/47,0
Літинський	52,3/41,0	19,3/24,3	14,0/20,0	2,2	40,7/52,0
Могилів-Подільський	62,5/43,5	14,9/21,9	6,4/18,4	3,2	29,1/48,0
Муровано-Куриловецький	62,4/43,4	16,9/23,9	9,6/21,6	2,3	32,2/52,0
Немирівський	63,1/44,1	16,3/23,3	8,7/20,7	2,1	31,2/51,0
Оратівський	70,6/46,6	9,3/22,3	11,5/22,5	0,9	24,6/49,0
Піщанський	59,6/43,6	22,2/25,2	6,8/19,8	2,0	34,7/51,0
Погребищенський	64,7/44,6	10,1/21,1	16,0/25,0	0,9	29,7/50,0
Теплицький	78,6/48,6	6,3/21,3	5,7/20,7	1,4	15,6/46,0
Тиврівський	67,1/46,0	12,6/22,7	10,1/21,1	1,8	27,1/48,0
Томашпільський	70,4/46,4	12,6/23,6	6,5/19,5	1,1	23,3/48,0
Тростянецький	62,0/43,0	19,7/24,7	6,7/20,7	1,9	31,4/51,0
Тульчинський	62,0/43,0	19,5/24,5	7,7/21,7	1,9	32,3/52,0
Хмельницький	68,8/46,3	9,0/21,5	10,4/20,4	0,9	24,9/48,0
Чернівецький	73,4/47,1	8,7/22,0	7,6/20,6	1,8	20,1/47,0
Чечельницький	54,6/42,0	25,9/28,5	10,7/20,7	1,3	40,7/54,0
Шаргородський	65,8/45,3	15,4/22,4	7,9/21,4	2,4	28,4/49,0
Ямпільський	69,0/46,0	12,5/22,5	5,4/18,4	1,9	28,2/52,0

Структура земельних угідь під природною рослинністю

Основні види земель та угідь	% до загальної площі території				
	Україна	Поділля	Тернопільська область	Хмельницька область	Вінницька область
Загальна територія	100	100	100	100	100
Сіножаті й пасовища	12,88	11,44	12,6	13,2	9,0
Багаторічні насадження	1,1	1,72	1,1	2,0	1,9
Ліси та інші лісовкриті площі	17,20	14,15	14,5	13,8	14,2
Відкриті заболочені землі	1,56	0,92	0,4	1,0	1,1
Відкриті землі без рослинного покриття або з незначним рослинним покривом	1,96	1,12	1,3	1,2	1,0
Радіоактивно забруднені землі, що не використовуються	0,21	0,01	–	–	0,02
Інші землі	1,8	1,82	1,93	1,8	1,9
Території, вкриті поверхневими водами	4,00	1,68	0,8	1,9	1,6
Разом	39,52	32,86	32,63	34,9	30,72

Головним завданням сьогодення є відновлення (ренатуралізація) природних якостей антропогенізованих ландшафтів або відновлення природної рослинності на еродованих та низькопродуктивних орних землях.

Важливим критерієм оптимізації ландшафтно-екологічної організації території є частка заповідних територій у її просторовій структурі. Проведений аналіз за адміністративними областями показав низьку частку заповідних територій у просторовій структурі Вінницької області. В окремих адміністративних районах (Барському, Калинівському, Липовецькому, Тиврівському) частка заповідних територій коливається в межах 0,16–0,79 %. Ще чотири адміністративні райони мають частку заповідних територій на рівні 1,15–1,6 % (рис. 2).

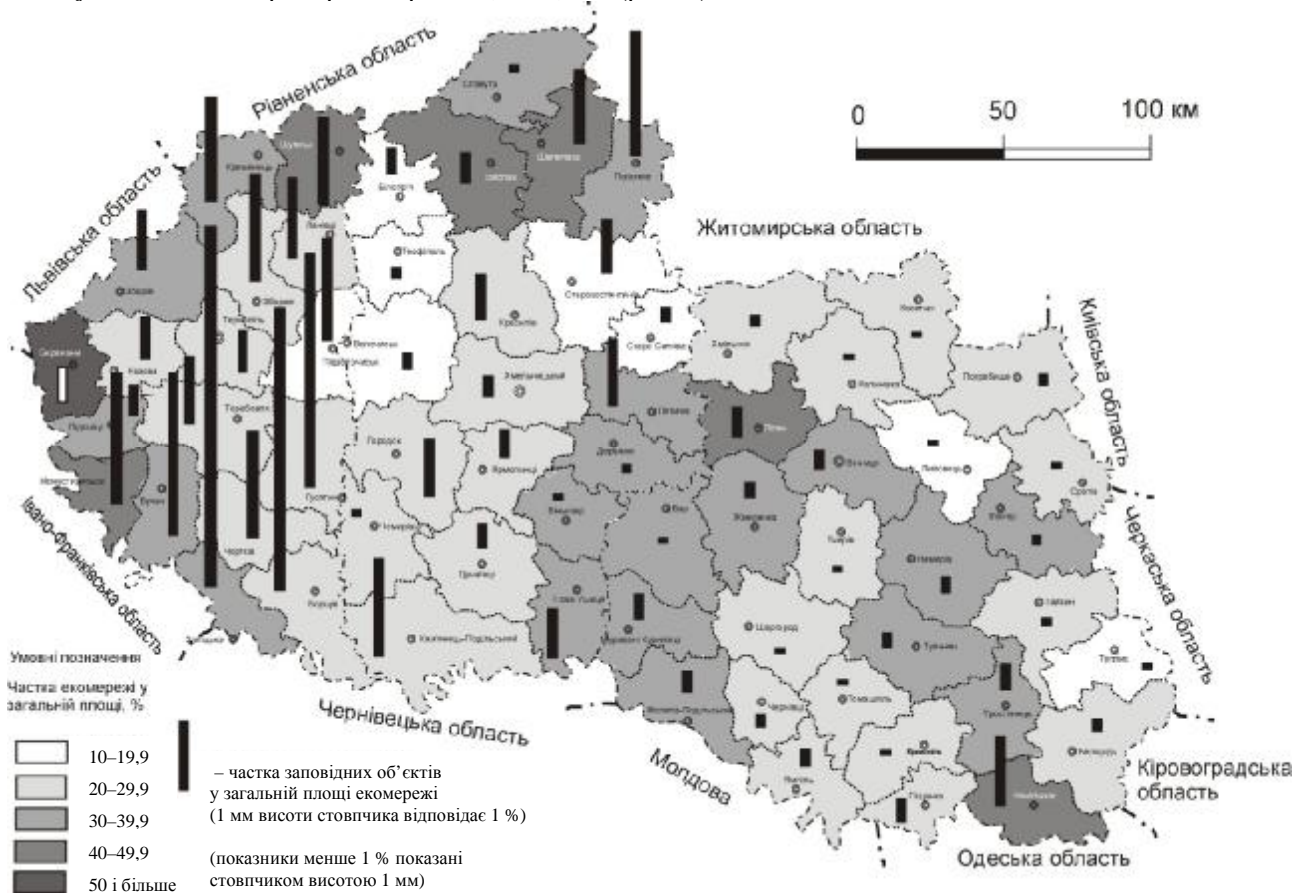

Рис. 2. Складники структурних елементів екомережі в розрізі одиниць адміністративно-територіального устрою регіону

Заповідність фізико-географічних районів Поділля

№ у схемі ФГР	Природна зона, край, область, фізико-географічний район	Орієнтовна площа, га	Кількість заповідних об'єктів (у т. ч. великих площ)	Орієнтовна площа заповідних територій, га	Щільність заповідних об'єктів, од./га; заповідність, %
Зона мішаних лісів. Поліський край					
<i>Область Малеого Полісся</i>					
10	Радехівсько-Бродівський	35 110	19 (2)	5500	0,05/15,66
11	Смигівсько-Славутський	62 560	30 (2)	2300	0,049/1,08
<i>Область Житомирського Полісся</i>					
19	Корецько-Новоград-Волинський	21 330	3 (1)	180	0,014/0,84
22	Баранівсько-Високопідчанський	104 497	21 (3)	15 500	0,02/14,83
Зона широколистяних лісів. Західноукраїнський край					
<i>Волинська височинна область</i>					
47	Острозько-Гошанський	31 270	4 (-)	100	0,013/0,32
<i>Розтоцько-Опільська горбогірна область</i>					
52	Миколаївсько-Бережанський	99 410	48 (5)	4500	0,05/4,53
54	Ходорівсько-Бучацький	94 910	61 (10)	10 400	0,06/4,58
<i>Західноподільська височинна область</i>					
55	Вороняцький	62 100	6 (1)	600	0,09/0,96
56	Зборівсько-Теребовлянський	276 000	76 (7)	3500	0,03/1,27
57	Гримайлівсько-Гусятинський	121 200	37 (7)	13 000	0,03/10,73
58	Збаразько-Смотрицький (Товтровий)	320 000	80 (14)	30 000	0,025/9,37
59	Чортківсько-Кам'янець-Подільський	344 980	290 (15)	60 000	0,084/17,4
<i>Середньоподільська височинна область</i>					
60	Кременецький	79 000	38 (7)	5500	0,048/7,0
61	Вілійсько-Ізяславський	123 100	29 (8)	2550	0,023/2,07
62	Грицівсько-Любарський	103 300	14 (1)	380	0,013/0,36
63	Лановецько-Теодіпольський	260 950	66 (9)	4500	0,025/1,72
64	Старокостянтинівсько-Хмельницький	190 100	20 (2)	550	0,01/0,29
65	Підволочисько-Авратинський	260 250	29 (4)	1500	0,01/0,57
66	Красилівсько-Ярмолинецький	417 300	54 (12)	2500	0,01/0,60
67	Меджибізько-Деражнянський	178 300	28 (8)	5000	0,015/2,8
68	Верхньоушицький	182 700	28 (5)	700	0,015/0,38
69	Нижньоушицький	75 500	10 (6)	4000	0,013/5,3
Лісостенова зона. Подільсько-Придніпровський край					
<i>Північно-Західна Придніпровська височинна область</i>					
74	Калинівсько-Козятинський	223 900	11 (-)	100	0,005/0,04
75	Липовецько-Погребищенський	259 940	17 (2)	250	0,006/0,1
<i>Північно-Східна Придніпровська височинна область</i>					
77	Ружинсько-Сквирський	57 000	1 (1)	700	0,002/1,23
<i>Придніпровсько-Східно-Подільська височинна область</i>					
82	Ялтушківсько-Копайгородський	123 000	31 (3)	450	0,025/0,36
83	Митківсько-Клембівський	109 000	18 (-)	150	0,016/0,13
84	Жмеринсько-Шаргородський	190 000	20 (1)	300	0,01/0,16
85	Могилів-Подільсько-Ямпільський	91 500	42 (9)	2500	0,045/2,73
86	Томашпільсько-Піщанський	102 300	13 (1)	300	0,012/0,29
<i>Середньобузька височинна область</i>					
87	Барсько-Літинський	219 500	53 (7)	2600	0,024/1,18
88	Браїлівсько-Тулчинський	220 000	37 (6)	1300	0,016/0,59
89	Гнівансько-Гайсинський	360 000	44 (3)	1700	0,012/0,47
90	Ладижинсько-Бершадський	274 900	46 (5)	3500	0,017/1,27
<i>Центральнопридніпровська височинна область</i>					
91	Оратівсько-Монастирищенський	67 500	3 (1)	400	0,004/0,59
92	Умансько-Маньківський	82 000	7 (-)	50	0,0085/0,06
<i>Південноподільська височинна область</i>					
97	Балтсько-Савранський	98 000	13 (3)	6000	0,013/8,82

У Хмельницькій області частка заповідності земель екомережі коливається від 1,35 % у Вінковецькому районі до 27,91 % у Полонському районі. У Тернопільській області цей показник є найвищим і змінюється від 7,27 % у Підгаєцькому до 82,87 % у Заліщицькому районах.

Аналіз показників заповідності перспективних земель екомережі свідчить про їх найвищий рівень у Тернопільській області (27,89 %) та найнижчу частку заповідних територій на землях перспективної екомережі у Вінницькій області (3,15 %), що не сприятиме належному збереженню біотичного й ландшафтного різноманіття.

Водночас спостерігається відмінність ступеня заповідності фізико-географічних районів (ФГР). Високою є заповідність у восьми фізико-географічних районах, яка перевищує пересічноукраїнський показник. Ці райони репрезентують ландшафти п'яти фізико-географічних областей, трьох природних зон (табл. 4). Найвищі показники заповідності характерні для Західноподільської височинної області зони широколистяних лісів – 13,37 % (з урахуванням тільки заповідної зони ПНП “Подільські Товтри”) та області Житомирського Полісся зони мішаних лісів – 12,46 %. Такий ступінь заповідності дає можливість належно оберігати й відтворювати ландшафтне різноманіття території й відповідає найкращим європейським стандартам.

Високою є заповідність ландшафтів області Малеого Полісся в межах Поділля, яка становить 8,0 %, а також заповідність частини Південноподільської височинної області в межах досліджуваної території – 8,82 %. Такі показники наближаються до оптимальних величин і сприяють надійному збереженню ландшафтного різноманіття територій. Саме на зазначених територіях формуватимуться три із п'яти ключових територій загальнонаціонального значення (Медоборська, Князпільсько-Совиярська, Чечельницька). Зону мішаних лісів Поділля належно репрезентуватимуть дві ключові території регіонального статусу – Середньогоринська й Мальованківська [7]. На цьому фоні належною є репрезентативність окремих фізико-географічних районів указаних фізико-географічних областей. Зокрема, у межах Збарзько-Смотрицького (Товтрового) ФГР є природний заповідник, національний природний парк і 35 заказників загальнодержавного та місцевого значення, що забезпечує високий показник заповідності району на рівні 9,37 %. У Чортківсько-Кам'янець-Подільському фізико-географічному районі зосереджено регіональний ландшафтний парк, природний національний парк і 26 заказників різних рангів, що сприяє підтриманню одного з найвищих показників заповідності території на Поділлі – 17,4 %.

Водночас в одинадцяти фізико-географічних районах показники заповідності території є в межах 1–4,99 %. Цей незначний рівень заповідності території нижче від пересічноукраїнського показника, який свідчить про відсутність у межах цих територій заповідних об'єктів вищих рангів, невисокий рівень організації заповідної справи. До цієї групи фізико-географічних районів входять Смигівсько-Славутський, Миколаївсько-Бережанський, Ходорівсько-Бучацький, Зборівсько-Теребовлянський, Вілійсько-Ізяславський, Лановецько-Теопільський, Меджибізько-Дережнянський, Ружинсько-Сквирський, Могилів-Подільсько-Ямпільський, Барсько-Літинський та Ладижинсько-Бершадський – представники семи фізико-географічних областей. Аналіз цих територій на предмет заповідності дає підстави стверджувати про наявні природні об'єкти для подальшого заповідання.

У найбільш проблемну групу із вісімнадцяти фізико-географічних районів із найнижчим показником заповідності (0,04–0,99 %) входять території п'яти фізико-географічних областей: Середньоподільської височинної області широколистяних лісів та чотирьох областей лісостепової зони. Загальна їх частка в структурі земельного фонду Поділля становить 41,4 %. Незадовільний стан заповідності тут зумовлений відсутністю цілеспрямованої стратегії розвитку заповідної справи.

Зокрема, немає заповідних об'єктів категорії “заказник” в Острозько-Гоцанському ФГР Волинської височини; у межах Корецько-Новоград-Волинського ФГР Житомирського Полісся є тільки один ландшафтний заказник; Вороняцький ФГР Західноподільської височини має один загальнозоологічний заказник. Неналежно репрезентовані заповідними об'єктами фізико-географічні райони (ФГР) Північно-Східної Придніпровської височинної області, наприклад у Ружинсько-Сквирському ФГР є тільки один ландшафтний заказник; на Центральнопридніпровській височині Оратівсько-Монастирищенський ФГР має два невеликі заказники, а Умансько-Манківський ФГР – один ландшафтний заказник; у Північно-Західній Придніпровській височинній області в Калинівсько-Козятинському районі зосереджені три невеликі за площею ботанічні заказники, які лежать на межі Середньобузької височини.

Оптимізація територіально-функціональної структури мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду базується на засадах ландшафтно-екологічної організації території, ролі й значимості заповідних об'єктів у природних регіонах. При цьому враховуватимуться ступінь потенційного збереження ландшафтного та біотичного різноманіття, екосередовища, екоресурсна, екомережотвірна роль заповідних територій, їхні функції регіональних гено- й ценофондів. У зв'язку з цим запропоновано створення нових, розширення та реорганізацію діючих територій і об'єктів природно-заповідного фонду в кількості 82 перспективних для заповідання одиниць, які сприятимуть оптимізації функціонально-територіальної структури заповідної мережі Поділля (рис. 3) [8]. Серед них – п'ять національних природних парків (три створено у 2009–2010 рр.), природний заповідник, 23 регіональні ландшафтні парки, 43 заказники. Їхнє створення сприятиме формуванню повноцінних природних ядер у кожному з ландшафтних районів, покращанню функціонально-територіальної структури заповідної мережі, росту частки біоцентрів, які мають природоохоронний статус, зростанню частки заповідних територій і в природних, і в адміністративних районах. Природоохоронний каркас досліджуваної території набуде рис структурованості, завершеності, стійкості [8].

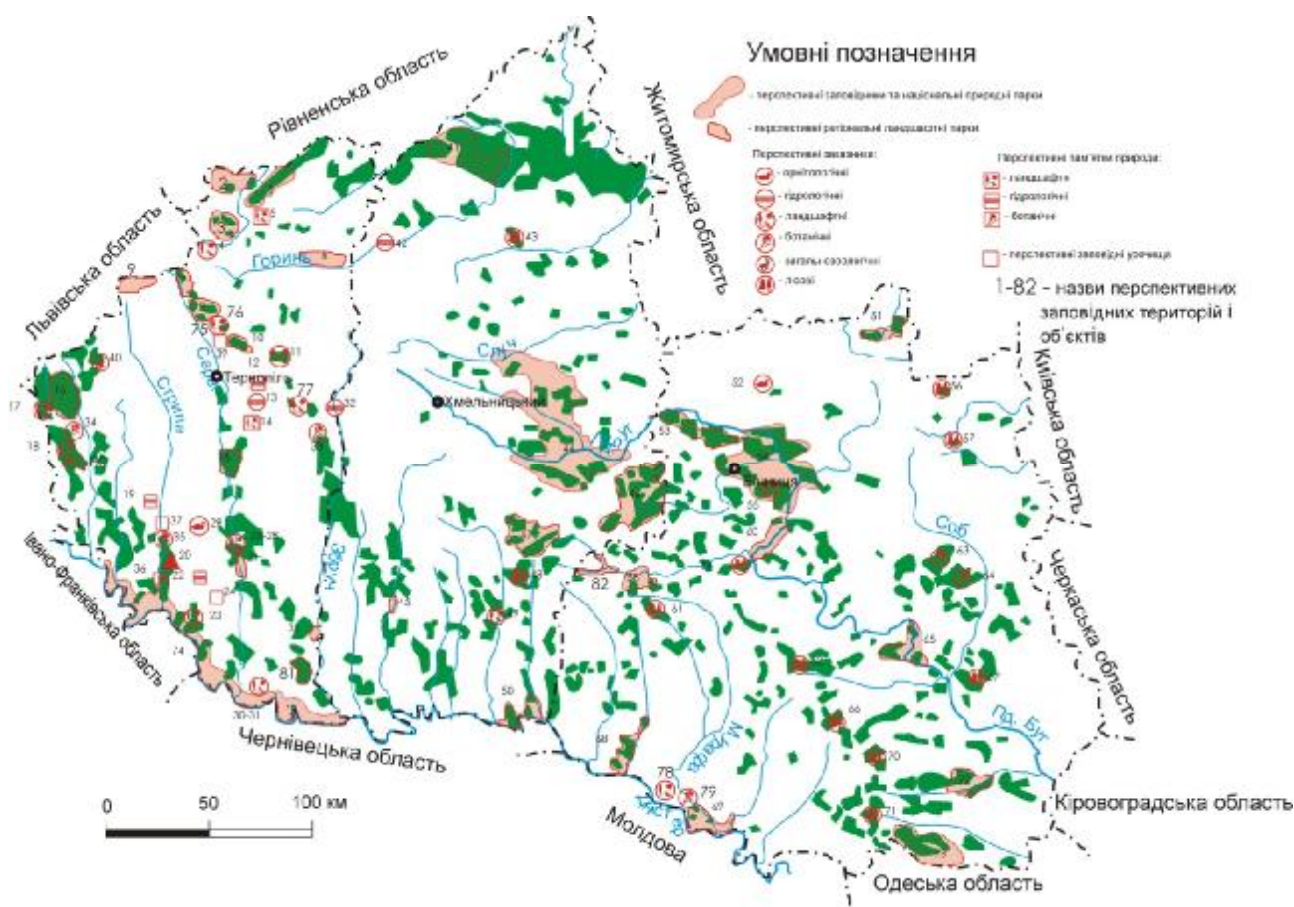

Рис. 3. Перспективні заповідні об'єкти Поділля

Особливої уваги заслуговує потреба створення природного національного парку у верхній течії річки Південний Буг для збереження рідкісних видів рослин і тварин, місць їх відтворення та цілеспрямованого розвитку рекреаційного потенціалу територій, що входять у сферу впливу обласного центру. Низка водосховищ із приуроченими до них лісовими масивами і зручними під'їзними шляхами формують передумови для розвитку рекреації. Наявні також об'єктивні передумови створення Малополіського НПП у лівобережно-горинській частині заліснених поліських ландшафтів із великою кількістю мальовничих озерець, боліт, численними рідкісними видами

рослин і тварин, що сприятиме збереженню природної рослинності потенційного екокоридору, формуванню тут повноцінного природного ядра [8].

Водночас потрібно створити низку заказників гідрологічно-орнітологічного профілю у верхніх заболочених частинах річкових долин для збереження водно-болотних угідь з особливою рослинністю й тваринним світом та створення передумов діяльності локальних екокоридорів. Західніше від містечка Віньківці, між населеними пунктами Петрашівка–Станіславка–Віньківці, доречно створити лісовий заказник, який би лежав на перетині міграційних шляхів субширотного та субмеридіонального напрямів. Ландшафтний заказник площею понад 1000 га слід сформувавши в мальовничій долині річок Ушиця й Ушка, між населеними пунктами Велика Кужелівка – Мала Кужелівка – Джуржівка – Гута-Морозівська [8].

Перспектива розвитку заповідної справи на Вінничині передбачає створення Центрально-подільського НПП та Чечельницького природного заповідника (нині НПП “Кармелюкове Поділля”) як базових заповідних об’єктів. Разом із тим потрібно вжити заходів для розширення категорій заповідання в усіх ландшафтних й адміністративних районах, укрупнення заказників та створення мережі регіональних ландшафтних парків. Особливих радикальних природоохоронних і природоренатуралізаційних заходів потребують північно-східні райони відрогів Придніпровської височини з обмеженим природно-заповідним потенціалом. У центральній радіаційно забрудненій частині Вінницької області, умовному чотирикутнику між населеними пунктами Гайсин, Тиврів, Шаргород, Крижопіль, доцільним є створення низки лісових заповідних територій, що сприятиме частковій зміні акцентів лісокористування. Доречно розширити межі наявних ботанічних заказників – Іллінецького й Дашівського, що репрезентують плакорні подільські діброви за рахунок прилеглих лісових територій із метою формування повноцінного природного ядра. В області є необмежені можливості для облаштування декількох лісових заказників. Зокрема, доречним буде створення лісових заказників у Шпиківському лісництві, в околицях Жмеринки, Копайгорода, Літинському, Погребищецькому, Козятинському районах [8].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження продемонстрували розбалансовану структуру землекористування на рівні регіону, адміністративних областей і більшості адміністративних районів, що негативно позначається на процесі природокористування, ускладненій еколого-географічній ситуації, прояві низки небезпечних процесів та явищ.

Оптимізація природокористування за рахунок реалізації ефективних підходів (оптимізаційних моделей) до невиснажливого й збалансованого використання інтегрального ПРП території, а також формування регіональних природоохоронних систем (екомереж) сприятимуть стабільному та повноцінному відновленню й функціонуванню природно-господарських систем.

На перспективу доцільно провести і дослідження територій сільських, селищних, міських рад, типологізувати їх за ступенем розбалансованості господарства та в межах типових сільрад кожного типу намітити оптимізаційні заходи.

Література

1. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : [монографія : у 2-х т.] / Гродзинський М. Д. – К. : Видав.-поліграф. центр “Київ. ун-т”, 2005. – Т. 1. – 431 с.; Т. 2. – 503 с.
2. Одум Ю. Экология : у 2-х т. / Одум Ю. – М. : Мир, 1986. – Т. 1. – 328 с.; Т. 2. – 376 с.
3. Проблемы комплексного развития территории / [Горленко И. А., Руденко Л. Г., Балабанов Г. В. и др.] – К. : Наук. думка, 1994. – 296 с.
4. Руденко В. П. Природно-ресурсный потенциал природных регионов Украины / Руденко В. П., Ващеба В. Я., Соловей Т. В. – Чернівці : Рута, 2001. – 268 с.
5. Социально-экономический потенциал устойчивого развития / под ред Л. Г. Мельника, Л. Хенса. – Сумы : Универ. кн., 2009. – 1120 с.
6. Царик Л. П. Географічні засади формування і розвитку природоохоронних систем Поділля : концептуальні підходи, практична реалізація / Царик Л. П. – Т. : Підруч. і посіб., 2009. – 320 с.
7. Царик Л. П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території : теорія та практика / Царик Л. П. – Т. : Навч. кн. – Богдан, 2006. – 256 с.
8. Царик Л. П. Мережа природоохоронних об’єктів і територій Поділля : стан, проблеми, перспективи / Л. П. Царик // Наукові записки ТНПУ. Сер. : Географія. – Т. : Вид. від. ТНПУ, 2006. – № 1. – С. 135–142.

9. Царик Л. П. Перспективна екомережа Поділля у природоохоронній системі західноукраїнського регіону / Л. П. Царик // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 391 : Географія. – С. 40–46.

Адреса для листування:

46027, м. Тернопіль,
вул. М. Кривоноса, 2,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. В. Гнатюка.
Тел. сл.: 43-61-54

Статтю подано до редколегії
06.07.2010 р.